

УДК 342.4

doi.org/10.30970/jcl.2.2023.4

Ігор Бойко

доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка, Львів, Україна

ORCID ID: 0000-0001-8444-6787

E-mail: igor.boiko@lnu.edu.ua

ДЕРЖАВНА МОВНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ 1991-2021 РОКІВ: ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ

STATE LANGUAGE POLICY IN UKRAINE 1991-2021: HISTORICAL AND POLITICAL ASPECTS

Ihor Boiko

Doctor of Law, Professor, Head of the Department of history of the state, law and political law teachings, Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

Abstract | The state language policy in an independent Ukraine has been subject to political battles for a long time, and often to manipulations by certain political forces. However, in the conditions of a full-scale war, it became self-evident for the absolute majority of citizens that only where the Ukrainian language exists, there can be an independent and conciliar Ukrainian state.

After the restoration of the independence of Ukraine in 1991, the way to the realization of the conciliatory function of the Ukrainian language, which is a mandatory means of communication in public spheres of social life, was long and thorny. Therefore, in the current conditions of the development of Ukrainian statehood, historical and legal studies of the state language policy since the restoration of independence are relevant regarding the ensuring of the comprehensive development and functioning of the Ukrainian language in all spheres of public life.

In this article we propose to consider the peculiarities of the state language policy in Ukraine during the first 30 years of its independence. Based on the results of the research, the author identifies four stages, into which the state language policy can be conditionally divided during the selected historical period. Each of these stages is characterized by certain features that are detailed in the study. Considerable attention is paid to the practice of the Constitutional Court of Ukraine, which creates the official constitutional doctrine that played a significant role in the formation of the state language policy. The most important was the decision of the Constitutional Court of Ukraine on recognition of the constitutionality of the Law of Ukraine "On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as a State Language", which cemented the axiomatic principles of the pro-Ukrainian language policy. The article substantiates that precisely in connection with the adoption of this Law a full-fledged process of overcoming the deformations of the national language-cultural and language-informational space, caused by the centuries-old assimilation policy of the aggressor state, began in Ukraine.

Keywords: state language, state language status, state language policy, the Ukrainian language as a state language.

Анотація | Упродовж тривалого часу державна мовна політика в незалежній Україні була предметом політичних дискусій, а нерідко і маніпуляцій з боку окремих політичних сил. Проте в умовах повномасштабної війни самоочевидним для абсолютної більшості громадян стало усвідомлення цінності української мови як однієї з найважливіших ознак національної ідентичності. Адже саме українська мова є душою нації (народу), дієвим інструментом згуртування народу, пробудженням національної гідності українців, української національної самосвідомості, українського патріотизму тощо.

Після відновлення незалежності України у 1991 році шлях до усвідомлення соборницької функції української мови, яка є обов'язковим засобом спілкування у публічних сферах суспільного життя, був тривалим та тернистим. Тому в сучасних умовах розвитку української державності актуальними є історико-правові дослідження державної мовної політики з часу відновлення незалежності, зокрема щодо забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. У цій статті пропонується розглянути особливості державної мовної політики в Україні протягом перших 30-ти років незалежності. За результатами дослідження автор виділяє чотири етапи, на які умовно можна поділити державну мовну політику упродовж обраного історичного періоду. Кожен із цих етапів характеризується певними ознаками, які розкриті у дослідженні. Значну увагу приділено використанню практики Конституційного Суду України, який створює офіційну конституційну доктрину, яка відіграла значну роль у формуванні державної мовної політики. Найбільш важливим стало рішення Конституційного Суду України про визнання конституційним Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», яке зацементувало аксіоматичні засади проукраїнської мовної політики. У статті обґрунтовано, що саме у зв'язку із прийняттям цього Закону в Україні розпочався повноцінний процес подолання деформацій національного мовно-культурного і мовно-інформаційного простору, спричинених багатовіковою асиміляційною політикою держави-агресора.

Ключові слова: державна мова, статус державної мови, державна мовна політика, українська мова як державна.

Прийнята 28 червня 1996 року Конституція України (далі – Конституція або Основний Закон) у статті 10 проголосила українську мову єдиною державною мовою в Україні¹, що дозволяє зараховувати її до засадничих конституційних цінностей. Такий статус, згідно з юридичною позицією Конституційного Суду України (далі – Конституційний Суд), повністю відповідає державотворчій ролі української нації, яка історично проживає на території України та складає абсолютну більшість її населення і дала офіційну назву державі². Навряд чи сьогодні хтось всерйоз готовий ставити такі тези під сумнів. Проте в період розробки та прийняття в 90-их роках ХХ ст. Основного Закону ситуація була іншою. Текст статті 10 Конституції став одним із каменів спотикання під час обговорення проєкту нової Конституції у Верховній Раді України. Один із учасників цих подій, народний депутат України I-VI скликань Ярослав Кендзьор, згадує, що: *«години дві-три ми «товклися» на цій статті, допоки зберегли її. Не голосувала частина комуністів. Ми мусили записати, що «В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин» – без цього не прийняли б. Хоча російська мова – теж мова національної меншини, чомусь немає польської мови, угорської. Мусили піти на цей компроміс, бо не голосували – і все»*³. Тому і сьогодні на десятому році російської агресії ми маємо в статті 10 Конституції згадку про російську мову. З цього приводу В. С. Кобрин зазначає, що допоки на конституційному рівні ми бу-

¹ Конституція України від 28 червня 1996 року (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.

² Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99#n54>.

³ Інтерв'ю народного депутата України I-VI скликань Ярослава Кендзьора. Вебсторінка Громадського медіа «Твоє Місто». URL: <https://cutt.ly/vwkJUJ8l>.

демо виділяти російську мову з-поміж інших мов національних меншин, доти в нас будуть виникати проблеми та дискусії з питань надання останній статусу державної⁴. З одного боку, в умовах повномасштабної війни, в яких ми сьогодні перебуваємо, такий висновок може здатися перебільшеним. Адже навряд чи сьогодні знайдуться охочі відкрито лобювати особливий статус російської мови. З іншого – в таких умовах ще більш абсурдним є закріплення на конституційному рівні мови держави-агресора.

Протягом наступних десятиліть після прийняття Основного Закону різні політичні сили, які, як правило, вороже налаштовані до української державності, будуть апелювати до цих положень, які нібито надають якісь преференції російській мові. Їх ціль – знівелювати цінність української мови, роблячи кроки для її усунення з публічного простору та саботування обов'язку держави забезпечувати всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України, зафіксований в тексті тієї ж статті 10 Конституції України.

Наприклад, 51 народний депутат України 21 червня 2019 року направив до Конституційного Суду конституційне подання, в якому ці депутати просили визнати неконституційним Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Один із аргументів – «*незважаючи на те, що ... частиною третьою статті 10 Конституції гарантується вільний розвиток, використання і захист, **перш за все**, російської мови, оспорюваним Законом №2704-VIII встановлюються дискримінаційні положення по відношенню до російської мови та до інших мов національних меншин, які не є офіційними мовами Європейського Союзу*»⁵. Показово, що більшість народних депутатів, які підписали це конституційне подання, були обраними за списками політичної партії «Опозиційний Блок», яку заборонили у 2022 році через існування реальної загрози з її сторони конституційному ладу та основним правам і свободам громадян України⁶. На жаль, такі політичні сили не тільки мають своїх народних депутатів у Верховній Раді України, але й у деякі періоди історії могли сформувати конституційну більшість, що дозволяло їм впливати на формування законодавства у сфері мовних відносин. Через це, як справедливо зазначила О. М. Бориславська у 2017 році, в Україні відсутня єдина мовна політики, а почергові коливання то в бік гарантій функціонування і розвитку української мови, то в протилежну сторону тільки ускладнювали вирішення питання мовних відносин в Україні⁷. Тому для уникнення помилок у майбутньому **на сучасному етапі розвитку української держави актуальними** є історико-правові дослідження державної мовної політики, зокрема щодо забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя, що **є метою цієї статті**. Хронологічні межі запропонованого дослідження – з часу відновлення незалежності України до 2021 року, коли Конституційний Суд ухвалив рішення про конституційність Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Це рішення зацементувало аксіоматичні засади проукраїнської мовної політики, які в цьому Законі закріпив законодавець, забезпечивши невідворотність проукраїнської мовної політики в Україні у майбутньому.

⁴ Кобрин В. С. Діяльність Кабінету Міністрів України щодо розвитку і функціонування української мови. Український часопис конституційного права №3/2017. С. 39. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2017-3/pdfs/3-volodymyr-kobryn-diialnist-kabinetu-ministriv-ukrainy-shchodo-rozvytku-funktsionuvannia-ukrainskoi-movy.pdf>.

⁵ Конституційне подання 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року № 2704-VIII (Відомості Верховної Ради України, 2019 р., № 21, ст. 81). С. 5. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/3_4094_r.pdf.

⁶ Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 8 червня 2022 року у справі № П/857/12/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104694066>.

⁷ Бориславська О.М. Українська мова як державна: європейські стандарти та національні особливості правового регулювання. Український часопис конституційного права №3/2017. С. 13. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2017-3/pdfs/1-olena-boryslavska-ukrainska-mova-yak-derzhavna-yevropeiski-standarty-natsionalni-osoblyvosti-pravovoho.pdf>.

Варто згадати, що актуальні питання правового регулювання мовної політики в тих чи інших аспектах досліджували такі науковці, як: В. С. Кобрин, Л. Т. Масенко, О. М. Бориславська, П. Ф. Гураль, Ю. С. Макарець та ін.

Першим профільним правовим актом, який аж до 2012 року регулював мовні відносини, був Закон «Про мови в Українській РСР», прийнятий ще в 1989 році. Тому можемо говорити, що **перший етап державної мовної політики розпочався ще за радянського періоду**. За два роки до відновлення незалежності у цьому Законі було визначено, що українська мова є одним із вирішальних чинників національної самобутності українського народу. Попри прогресивність цього закону як для свого часу уже наступні його положення закріпили **обов'язок** державних, партійних, громадських органів та засобів масової інформації республіки **виховувати у громадян** не тільки розуміння соціального призначення української мови як державної, але й **російської мови як мови міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР**.

При аналізі змісту цього Закону варто згадати також про статтю 3, яка дозволила у роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях проживання більшості громадян інших національностей, використовувати поряд із українською і їхні національні мови. У разі, коли громадяни іншої національності, що становлять більшість населення зазначених адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів, не володіють в належному обсязі національною мовою або коли в межах цих адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів компактно проживає кілька національностей, жодна з яких не становить більшості населення цієї місцевості, в роботі названих органів і організацій може використовуватись українська мова або мова, прийнята для всього населення⁸. На практиці такі норми сприяли нівелюванню української мови на користь російської, яка хоч і не була державною, але використовувалася в різноманітних сферах суспільного життя (роботі, діловодстві, документації, різних форумах, освіті, науці, інформатиці тощо).

До 28 червня 1996 року в Україні залишалася чинною Конституція УРСР 1978 року, до якої хоч і були внесені зміни, проте вона все одно залишалася непридатною для розбудови нової держави. Так, навіть після змін у 1989 році⁹ стаття 73 цього документа чи не в усіх сферах суспільного життя допускала використання поряд із державною мовою інших національних мов¹⁰. Така норма правового акта, який мав найвищу юридичну силу, значною мірою створювала правове підґрунтя для закріплення в Законі «Про мови Української РСР» описаних положень, які нівелювали значення української мови як єдиної державної. Тому хоча такий статус української мови закріплено як у Конституції УРСР 1978 року (після змін в 1989 році), так і в цьому Законі, механізми його утвердження були достатньо химерними. Особливо це загострюється із врахуванням потреби позитивних дій (affirmative actions) для української мови, які спричинені століттями боротьби різних імперських утворень із українською ідентичністю, одним із основних джерел самобутності якої була і є саме українська мова. Зокрема, як правильно зазначає П. Ф. Гураль, брутална московська політика призвела до того, що мільйони українців обернено не лише на російськомовних, а й на «російськопрізвищних». Так звана «природна українсько-російська двомовність», тобто духовно-моральне каліцтво мільйонів українців, — це наслідок дії 479 циркулярів, указів, постанов, розпоряджень, інструкцій московських урядовців про зросійщення українців¹¹.

⁸ Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 року № 8312-11 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11#top>.

⁹ Закон Української РСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР» від 27 жовтня 1989 року №8303-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8303-11#top>.

¹⁰ Конституція (Основний Закон) України, прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19960628#o177>.

¹¹ Гураль П. Ф. Українська мова – мова державна. Український часопис конституційного права №3/2017. с. 28. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2017-3/pdfs/2-pavlo-hural-ukrainska-mova-mova-derzhavna.pdf>.

Визначальним моментом у регулюванні мовних відносин стало прийняття в 1996 році Основного Закону. Саме з цією подією пов'язаний **початок другого етапу державної мовної політики в Україні**. Окрім уже згаданих положень в Конституції **закріпили наступні засади державної мовної політики**:

- обов'язок держави сприяти вивченню мов міжнародного спілкування та гарантію застосування мов в Україні (стаття 10);
- обов'язок держави сприяти розвитку мовної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (стаття 11) та дбати про задоволення мовних потреб українців, які проживають за межами держави (стаття 12);
- заборону привілеїв чи обмежень за мовними ознаками (стаття 24);
- гарантування, відповідно до закону, права на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства громадянам, які належать до національних меншин (стаття 53 Конституції);
- правове регулювання порядку застосування мов виключно Законами України (стаття 90);
- обов'язок володіння державною мовою для осіб, які претендують на посаду Президента України (стаття 103), суддів (стаття 127), суддів Конституційного Суду (стаття 148)¹².

Однак, незважаючи на прийняття Конституції в 1996 році, Закон України «Про мови Української РСР» ще більше п'ятнадцяти років зазнавав лише косметичних змін, зберігаючи чинність до 2012 року. Саме тому О. М. Бориславська слушно зауважує, що через нечіткий статус державної мови тенденція із «розмитістю» її статусу суттєво не змінилася ні після проголошення державного суверенітету України, ні після прийняття Конституції 1996 року¹³.

При характеристиці історичного періоду після прийняття Конституції не можна не згадати, що в другій половині 90-их років ХХ ст. виникла проблема, коли посадові особи Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Адміністрації Президента України при виконанні службових обов'язків нехтували державною мовою. Крім того, відбувалося свідоме ігнорування державної мови і в більшості державних навчальних закладів України. Тому виникла необхідність в офіційному тлумаченні положень Основного Закону, які фіксували статус української мови. У рішенні від 14 грудня 1999 року №-рп/99 Конституційний Суд зазначив, що українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом. При цьому **поряд із державною мовою** при здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування **можуть** використовуватися російська та інші мови національних меншин у межах і порядку, що визначаються Законами України.

Виходячи із положень статті 10 Конституції та Законів України щодо гарантування застосування мов в Україні, зокрема у навчальному процесі, українська мова є мовою навчання в дошкільних, загальних середніх, професійно-технічних та вищих державних і комунальних навчальних закладах України. У державних і комунальних навчальних закладах **поряд із державною мовою**, відповідно до положень Конституції та Законів України, в навчальному процесі **можуть** застосовуватися та **вивчатися** мови національних меншин¹⁴. Це офіційне тлумачення є важливим, оскільки надалі ми побачимо, як проросійські політики будуть нехтувати як Конституцією, так і рішенням Конституційного Суду, під час спроб усунути українську мову із різних сфер суспільного життя.

¹² Конституція України від 28 червня 1996 року (без змін). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/ed19960628#o641>.

¹³ Бориславська О.М. Українська мова як державна: європейські стандарти та національні особливості правового регулювання. С. 14.

¹⁴ Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99.

Серед подій цього етапу необхідно згадати ратифікацію у 2003 році Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, яка набрала чинності для України 1 січня 2006 року¹⁵. Цей документ надалі став чинником ще більшого розбалансування мовної ситуації в державі. Можливість неоднозначного тлумачення норм російської мови і віднесення її до мов, які потребують захисту і підтримки, фактично відкрили шлях для пізнішого проголошення російської як регіональної офіційної мови на значній частині території України¹⁶.

15 лютого 2010 року Президент України Віктор Ющенко своїм Указом затвердив Концепцію державної мовної політики, яка задекларувала завдання, пріоритети, шляхи і способи розв'язання мовних проблем в Україні. Серед завдань у цьому програмному документі йшлося про утвердження української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України, а також під час здійснення посадовими і службовими особами органів державної влади та органів місцевого самоврядування представницьких функцій у міжнародному спілкуванні, а одним із пріоритетів державної мовної політики визнавалося приведення практики застосування законодавства про мови у відповідність із Конституцією¹⁷.

Уже 28 серпня 2011 року у Верховній Раді України зареєстрували проєкт закону «Про засади державної мовної політики». Здавалося, що це могло б стати приводом для стриманого оптимізму. Адже в той період державна мовна політика продовжувала регулюватися законом, прийнятим ще за період УРСР. Тому думалося, що гірше вже точно не буде. Проте насправді цей законопроект, прийнятий 3 липня 2012 року, став результатом реваншу проросійських політичних сил. Громадськість найменувала його законом «Ківалова-Колесніченка» (за прізвищами ініціаторів законопроекту). Відтак, хоча Концепція Президента України 2010 року є чинною по сьогодні, зі спливом приблизно семи років у 2017 році В. С. Кобрин вдало зауважив, що *«на жаль, для реалізації положень цієї Концепції не було прийнято жодного нормативно-правового акта, і на сьогодні вона виконує своєрідну роль «декларації намірів» мовної політики, хоча за змістом є проукраїнською та державницькою»*¹⁸.

Прийняття та набрання чинності Законом України «Про засади державної мовної політики» стало **початком третього етапу державної мовної політики**. Наслідки його прийняття для забезпечення функціонування української мови красномовно описав проросійський народний депутат Михайло Чечетов (цитата мовою оригіналу) – *«Мы их развели, как котят»*¹⁹. У подальшому у своїй окремій думці суддя Конституційного Суду М. І. Мельник дав висококваліфіковану юридичну оцінку цьому закону: *«Його прийняття заклало законодавчу основу для чергового етапу системної русифікації України. Реальною двоєдиною метою Закону було нівелювання конституційного статусу української мови як державної і надання усупереч Конституції України такого статусу російській мові та вивіщення її над іншими мовами національних меншин України, що є абсолютно неприпустимим з огляду на значення та функції української мови у становленні, функціонуванні та розвитку України як суверенної і незалежної держави. Закон закладає нормативні основи для руйнації Української держави»*²⁰.

Всупереч Конституції та Рішенню Конституційного Суду від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99, який визнав можливим використання інших, окрім державної, мов лише поряд з державною,

¹⁵ Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» від 15 травня 2003 року №802-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15#Text>.

¹⁶ Макарець Ю.С. Державна мовна політика незалежної України. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. 2019 № 40 том 1. С. 55. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/29061/Makarets_53-58.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

¹⁷ Концепція державної мовної політики, схвалена Указом Президента України від 15 лютого 2010 року №161/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161/2010#Text>.

¹⁸ Кобрин В.С. Діяльність Кабінету Міністрів України щодо розвитку і функціонування української мови. С. 37.

¹⁹ Вебсторінка інтернет-видання «Українська правда». URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2012/07/3/6967926/>.

²⁰ Окрема думка судді Конституційного Суду України М. І. Мельника стосовно Рішення Конституційного Суду України від 28 лютого 2018 року № 2-п/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nc02d710-18#n2>.

прийнятий Закон створив широкий простір для заміни державної мови регіональними у сферах, у яких державна мова має бути обов'язковою. Звісно, серед регіональних мов переважала російська, на що і розраховували ініціатори таких змін. Наприклад, стаття 14 Закону України «Про засади державної мовної політики» допускала у межах території, на якій поширена регіональна мова (мови), за згодою сторін здійснювати провадження у суді цією регіональною мовою. Серед принципів державної мовної політики у Законі передбачили сприяння використанню регіональних мов або мов меншин в усній і письмовій формі у сфері освіти, в засобах масової інформації і створення можливості для їх використання у діяльності органів державної влади і органів місцевого самоврядування, в судочинстві, в економічній і соціальній діяльності, при проведенні культурних заходів та в інших сферах суспільного життя в межах територій, на яких такі мови використовуються, та з урахуванням стану кожної мови²¹. Тому не складно погодитися із тим, що положення цього Закону суттєво звужують сферу обов'язкового застосування державної мови. Зокрема, в Законі не вказано про обов'язкове застосування державної мови в діяльності органів місцевого самоврядування²².

Відтак не дивно, що в 2014 році до Конституційного Суду надійшло конституційне подання щодо відповідності Конституції Закону України «Про засади державної мовної політики». Розглядаючи цю справу, Конституційний Суд дійшов висновку, що порушення конституційної процедури розгляду та ухвалення проекту Закону під час його прийняття в цілому на вечірньому пленарному засіданні Верховної Ради України 3 липня 2012 року мали системний характер та істотно вплинули на остаточний результат його прийняття. **Тому рішенням від 28 лютого 2018 року Суд визнав цей Закон неконституційним**²³.

Хоча народні депутати України, які підписали конституційне подання, обґрунтовували неконституційність Закону не тільки порушенням конституційної процедури його розгляду та ухвалення, а й невідповідністю Конституції змісту Закону, Конституційний Суд в мотивувальній частині свого рішення вирішив, що зазначення процедурних порушень достатньо для обґрунтованості його рішення. Як слушно зазначив суддя Конституційного Суду М. І. Мельник, такий висновок Суду не ґрунтується на Конституції, яка не містить жодних заборон здійснювати перевірку на конституційність змісту закону у разі виявлення порушень конституційної процедури його розгляду та ухвалення²⁴. Погоджуючись із М. І. Мельником про необхідність надання оцінки змісту положень Закону України «Про засади державної мовної політики», суддя Конституційного Суду В. Р. Мойсик зазначає, що державна мова є невід'ємною ознакою держави та елементом її конституційного ладу. Водночас, маючи де-юре статус державної, з прийняттям цього Закону українська мова де-факто перестала бути такою. Так, аналіз положень Закону в їх системному зв'язку дає підстави для висновку, що вони створювали законодавчі передумови для домінування регіональної мови над державною, можливості використання регіональної мови замість державної (або паралельно з нею) у тих сферах соціального життя, у яких державна мова має бути обов'язковим засобом спілкування (в роботі органів державної влади, органів місцевого самоврядування, судочинства, у сферах економічної і соціальної діяльності, інформації та зв'язку)²⁵.

Варто відзначити, що **в період третього етапу**, більшу частину якого чинним залишався Закон України «Про засади державної мовної політики», у 2016 році Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про телебачення і радіомовлення» (щодо

²¹ Закон України «Про засади державної мовної політики» від 3 липня 2012 року № 5029-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17#top>.

²² Бориславська О.М. Українська мова як державна: європейські стандарти та національні особливості правового регулювання. С. 17.

²³ Рішення Великої палати Конституційного Суду України від 28 лютого 2018 року № 2-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18#Text>.

²⁴ Окрема думка судді Конституційного Суду України М. І. Мельника стосовно Рішення Конституційного Суду України від 28 лютого 2018 року № 2-р/2018.

²⁵ Окрема думка судді Конституційного Суду України В. Р. Мойсика стосовно Рішення Конституційного Суду України від 28 лютого 2018 року № 2-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nf02d710-18#n2>.

частини пісень державною мовою в музичних радіопрограмах і радіопередачах)», яким були впроваджені квоти на частину українського мовного продукту на радіо та на ведення радіопрограм державною мовою. У 2017 році набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації», який встановив квоти на українськомовний продукт на телебаченні. Хоча ці кроки й не вирішили остаточно питання двомовності телеканалів і радіостанцій, однак значно збільшили частку української мови в ефірі²⁶.

При цьому визнання неконституційним Законом України «Про засади державної мовної політики» спричинило нову проблему – прогалину у мовному законодавстві. На це звернув увагу суддя Конституційного Суду В. В. Городовенко, який у своїй окремій думці зазначив, що: *«Існування такої прогалини не сприяє дотриманню статей 10, 11, частини п'ятої статті 53 Конституції України, а також реалізації основоположних прав і свобод національних меншин України та міжнародних стандартів у захисті їх мовних прав, зокрема принципів та цілей Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин 1995 року, ратифікованої Україною 9 грудня 1997 року, Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992 року, ратифікованої Україною 15 травня 2003 року»*²⁷.

Втрата чинності Законом України «Про засади державної мовної політики» дійсно загострила необхідність прийняття нового закону, який би регулював мовні відносини в Україні. Водночас встановлення неконституційності цього правового акта стало непоганим приводом для того, аби значно кращий закон зайняв його нішу. Адже, як у цей період зазначив народний депутат України VIII та IX скликань Ігор Гузь, питання внесення та підтримки законопроектів у стінах парламенту залежить від багатьох політичних та бюрократичних чинників. Політик припускав, що, можливо, десь не було політичної волі для цього²⁸.

Проте і після втрати чинності Законом України «Про засади державної мовної політики» Верховна Рада України більше року не поспішала із заповненням прогалини у регулюванні мовного питання. Лише 25 квітня 2019 року на виконання свого конституційного обов'язку парламент прийняв Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Оцінюючи прийнятий Закон, Л. Т. Масенко визначає його як найбільший здобуток у мовній політиці двох останніх років перебування на посаді Президента України Петра Порошенка²⁹. Тому з цього моменту можемо говорити про початок **четвертого етапу державної мовної політики в Україні**.

Заслуговує на позитивну оцінку те, що **на цьому етапі в Україні нарешті розпочався повноцінний процес реалізації Концепції державної мовної політики**, затвердженої Указом Президента України від 15 лютого 2010 року № 161/2010, яка визначає стратегічні пріоритети в подоланні спричинених багатомовною асиміляційною політикою держави-агресора деформацій національного мовно-культурного і мовно-інформаційного простору та, відповідно до якої, повноцінне функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території держави є гарантією збереження ідентичності української нації та зміцнення державної єдності України.

Заради об'єктивності варто зауважити, що набрання чинності окремими положеннями Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» народні депутати відтермінували на роки. Наприклад, норма про те, що мовою зовнішнього незалежного оцінювання за результатами здобуття повної середньої освіти та вступних випробувань є державна мова, крім зовнішнього незалежного оцінювання з іноземних мов, набере чинності лише 1 січня

²⁶ Макарець Ю. С. Державна мовна політика Незалежної України. С. 57.

²⁷ Окрема думка судді Конституційного Суду України В.В. Городовенка стосовно Рішення Конституційного Суду України від 28 лютого 2018 року № 2-п/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nl02d710-18#Text>.

²⁸ Різник С. Народні депутати, автори законопроектів про державний статус української мови: Оксана Юринець, Ігор Гузь, Ганна Гопко, Ірина Подоляк, Іван Крулько, Микола Княжицький. Український часопис конституційного права №3/2017. С. 4. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2017-3/2017-3.pdf>.

²⁹ Масенко Л. Т. Мовна політика України у 1017-2019 роках. Українська мова. 2019. № 3. С. 40. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c0b038d8-ead5-4190-af6d-5cdd9f101314/content>.

2030 року, а про те, що мовою туристичного та екскурсійного обслуговування є державна мова, набрало чинності через два роки з дня набрання чинності цим Законом³⁰.

Важливо, що прийнятий Закон зафіксував статус української мови як єдиної державної мови, що передбачає обов'язковість її використання на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначені Законом. На відміну від перших періодів державної мовної політики, коли російська мова мала статус мови міжнаціонального спілкування, **саме на українську мову покладено функцію мови міжетнічного спілкування в Україні.**

Таким чином, запроваджено норму обов'язкового вживання української мови в адміністративно-управлінській сфері. Державною мовою мають говорити під час виконання службових обов'язків Президент, Прем'єр-міністр, Голова Верховної Ради, міністри, керівники всіх центральних і місцевих органів влади, державні службовці, судді, адвокати, нотаріуси та інші. Статті 9, 10 та 11 визначають широке коло осіб, для яких володіння державною мовою є обов'язковим, а також вимоги до рівня володіння ними державною мовою і самі рівні³¹.

Важливою подією, яка визначила хронологічні межі цього дослідження, стало рішення Конституційного Суду, яким Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» визнано конституційним. Продовжуючи попереднє офіційне тлумачення Основного Закону, Конституційний Суд сформував юридичну позицію, за якою: *«Закарбований приписами частин першої, другої статті 10 Конституції України юридичний статус української мови як державної є водночас засадничою конституційною цінністю, питомою ознакою й ключовим чинником єдності (соборності) Української держави та невіддільною частиною її конституційної ідентичності. Як інститут української державності, що поєднує юридичний і ціннісний складники, українська мова покликана виконувати інтегративну (соборницьку) функцію та забезпечувати єднання й монолітність українського суспільства різнорівнево»*³².

Суддя Конституційного Суду О. Первомайський у своїй окремій думці звернув увагу на низку важливих формулювань, що містяться в мотивувальній частині Рішення, а саме: *«юридичний статус української мови як державної є водночас засадничою конституційною цінністю, питомою ознакою й ключовим чинником єдності (соборності) Української держави та невіддільною частиною її конституційної ідентичності»; «українська мова є невіддільним атрибутом української державності, що зберігає свою історичну спадкоємність від давньокиївської доби»; «Українська мова - доконечна умова (conditio sine qua non) державності України та її соборності»; «Поряд з Державним Прапором України, Державним Гербом України та Державним Гімном України українська мова є невіддільним атрибутом Української держави»*³³.

Конституційний Суд також надав відповіді на аргументи, висловлені суб'єктами права на конституційне подання. Зокрема, він висловив свою юридичну позицію щодо статті 10 Конституції, в якій згадується про гарантії для російської мови, яку прихильники русифікації України часто любили використовувати як аргумент для впровадження своєї політики. На думку Суду, те, що в цьому приписі з усіх мов зі статусом мови національної меншини виокремлено лише російську мову, не означає надання їй Конституцією привілейованого юридичного статусу, оскільки це суперечило би принципу заборони дискримінації в такій площині юридичного регулювання, як національний режим розвитку, використання й захисту мов національних меншин.

³⁰ Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року № 2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>.

³¹ Масенко Л. Т. Мовна політика України у 1017-2019 роках. С. 41.

³² Рішення Великої палати Конституційного Суду України від 14 липня 2021 року № 1-р/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#top>.

³³ Окрема думка судді Конституційного Суду Первомайського О. О. у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nh01d710-21#n2>.

Таким чином, можна зробити висновок, що своїм рішенням Конституційний Суд маргіналізував політичні маніпуляції, які десятиліттями супроводжували українську політику шляхом посилення на нібито особливий статус російської мови через її згадку у статті 10 Основного Закону. У такий спосіб Конституційний Суд зменшив напругу та нівелював спекуляції навколо спроб обґрунтувати особливе місце російської мови в Україні, що слід визнати важливим досягненням.

Висновки. З часу відновлення незалежності в 1991 році державну мовну політику в Україні можна поділити на чотири різні періоди. Перший період тривав до 28 червня 1996 року. У цей час діяли Конституція УРСР (зі змінами) та Закон «Про мови в Українській РСР». З одного боку, ці документи закріплювали статус української мови як державної, а з іншого – створювали правові передумови для посилення домінування російської мови в окремих частинах України.

Другий етап розпочався 28 червня 1996 року із прийняттям Конституції, яка визначила конституційно-правові засади державної мовної політики. Однак протягом усього періоду чинним залишався прийнятий за часів УРСР Закон «Про мови в Українській РСР», який втратив чинність лише у 2012, після чого розпочався третій етап. Однак і він не характеризувався проукраїнськими змінами в державній мовній політиці. Прийнятий Закон України «Про засади державної мовної політики» створив законодавчу основу для чергового етапу системної русифікації України. У 2018 році через порушення конституційної процедури розгляду та ухвалення Конституційний Суд визнав цей Закон неконституційним. Після цього більше року в Україні був відсутній профільний закон, який би регулював державну мовну політику. Лише 25 квітня 2019 року на виконання свого конституційного обов'язку парламент України прийняв Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». З цього часу можемо говорити про початок четвертого етапу державної мовної політики в Україні. На відміну від попередніх правових актів, цей Закон дійсно створив правову основу для виконання конституційного обов'язку держави щодо забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Важливою подією, яка визначила хронологічні межі цього дослідження, є рішення Конституційного Суду про визнання Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» конституційним, яке зменшило напругу та нівелювало спекуляції навколо спроб обґрунтувати особливе місце російської мови в Україні.

Список використаних джерел

Бібліографія:

1. Інтерв'ю народного депутата України I-VI скликань Ярослава Кендзьора. Вебсторінка Громадського медіа «Твоє Місто». URL: <https://cutt.ly/vwkJUJ8l>.
2. Бориславська О.М. Українська мова як державна: європейські стандарти та національні особливості правового регулювання. Український часопис конституційного права №3/2017. С. 10-18. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2017-3/pdfs/1-olena-boryslavska-ukrainska-mova-yak-derzhavna-yevropeiski-standarty-natsionalni-osoblyvosti-pravovoho.pdf>.
3. Веб-сторінка інтернет-видання «Українська правда». URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2012/07/3/6967926/>.
4. Гураль П. Ф. Українська мова – мова державна. Український часопис конституційного права №3/2017. с. 27-35. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2017-3/pdfs/2-pavlo-hural-ukrainska-mova-mova-derzhavna.pdf>.
5. Кобрин В. С. Діяльність Кабінету Міністрів України щодо розвитку і функціонування української мови. Український часопис конституційного права №3/2017. С. 36-42. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2017-3/pdfs/3-volodymyr-kobryn-diiialnist-kabinetu-ministriv-ukrainy-shchodo-rozvytku-funktsionuvannia-ukrainskoi-movy.pdf>.
6. Макарець Ю.С. Державна мовна політика незалежної України. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. 2019 №40 том 1. С. 53-58. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/29061/Makarets_53-58.pdf?sequence=1.
7. Масенко Л.Т. Мовна політика України у 1017-2019 роках. Українська мова. 2019. № 3. С. 40-51. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c0b038d8-ead5-4190-af6d-5cdd9f101314/content>.

8. Різник С.В. Народні депутати, автори законопроектів про державний статус української мови: Оксана Юринець, Ігор Гузь, Ганна Гопко, Ірина Подоляк, Іван Крулько, Микола Княжицький. Український часопис конституційного права №3/2017. С. 3-9. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2017-3/2017-3.pdf>.

Перелік юридичних документів:

9. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року № 2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>.
10. Закон України «Про засади державної мовної політики» від 3 липня 2012 року № 5029-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17#top>.
11. Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» від 15 травня 2003 року №802-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15#Text>.
12. Закон Української РСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР» від 27 жовтня 1989 року №8303-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8303-11#top>.
13. Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 року № 8312-11 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11#top>.
14. Конституційне подання 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року № 2704-VIII (Відомості Верховної Ради України, 2019 р., № 21, ст. 81). С. 30. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/3_4094_r.pdf.
15. Конституція (Основний Закон) України, прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19960628#o177>.
16. Конституція України від 28 червня 1996 року (без змін). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/ed19960628#o641>.
17. Конституція України від 28 червня 1996 року (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
18. Концепція державної мовної політики, схвалена Указом Президента України від 15 лютого 2010 року №161/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161/2010#Text>.
19. Окрема думка судді Конституційного Суду О. О. Первомайського у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nh01d710-21#n2>.
20. Окрема думка судді Конституційного Суду України В. Р. Мойсика стосовно Рішення Конституційного Суду України від 28 лютого 2018 року № 2-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nf02d710-18#n2>.
21. Окрема думка судді Конституційного Суду України В.В. Городовенка стосовно Рішення Конституційного Суду України від 28 лютого 2018 року № 2-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nl02d710-18#Text>.
22. Окрема думка судді Конституційного Суду України М. І. Мельника стосовно Рішення Конституційного Суду України від 28 лютого 2018 року № 2-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nc02d710-18#n2>.
23. Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 8 червня 2022 року у справі № П/857/12/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104694066>.
24. Рішення Великої палати Конституційного Суду України від 14 липня 2021 року № 1-р/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#top>.
25. Рішення Великої палати Конституційного Суду України від 28 лютого 2018 року № 2-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18#Text>.
26. Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99#n54>.

References

Bibliography:

1. Boryslavska O.M. Ukrainka mova yak derzhavna: yevropeiski standarty ta natsionalni osoblyvosti pravovoho rehulivannia. Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava №3/2017. S. 10-18. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2017-3/pdfs/1-olena-boryslavska-ukrainska-mova-yak-derzhavna-yevropeiski-standarty-natsionalni-osoblyvosti-pravovoho.pdf>.
2. Hural P. F. Ukrainka mova – mova derzhavna. Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava №3/2017. s. 27-35. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2017-3/pdfs/2-pavlo-hural-ukrainska-mova-mova-derzhavna.pdf>.

3. Interviu narodnoho deputata Ukrainy I-VI sklykan Yaroslava Kendzora. Vebstorinka Hromadskoho media «Tvoje Misto». URL: <https://cutt.ly/vwkJUJ8l>.
4. Kobryn V. S. Diialnist Kabinetu Ministriv Ukrainy shchodo rozvytku i funktsionuvannia ukrainskoi movy. Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava №3/2017. S. 36-42. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2017-3/pdfs/3-volodymyr-kobryn-diialnist-kabinetu-ministriv-ukrainy-shchodo-rozvytku-funktsionuvannia-ukrainskoi-movy.pdf>.
5. Makarets YU.S. Derzhavna movna polityka nezaleznoi Ukrainy. Naukovyĭ visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser.: Filolohiia. 2019 №40 tom 1. S. 53-58. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/29061/Makarets_53-58.pdf?sequence=1=y.
6. Masenko L.T. Movna polityka Ukrainy u 1017-2019 rokakh. Ukrainska mova. 2019. № 3. S. 40-51. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c0b038d8-ead5-4190-af6d-5cdd9f101314/content>.
7. Riznyk S.V. Narodni deputaty, avtory zakonoproektiv pro derzhavnyĭ status ukrainskoi movy: Oksana Yurynets, Ihor Huz, Hanna Hopko, Iryna Podoliak, Ivan Krulko, Mykola Kniazhytskyĭ. Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava №3/2017. C. 3-9. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2017-3/2017-3.pdf>.
8. Veb-ctorinka internet-vydannia «Ukrainska pravda». URL: <https://www.prawda.com.ua/news/2012/07/3/6967926/>.

List of legal documents:

9. Konstytutsiia (Osnovnyi Zakon) Ukrainy, pryiniata na pozacherhovii somii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainskoi RSR deviatoho sklykannia 20 kvitnia 1978 roku (zi zminamy). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19960628#o177>.
10. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 roku (bez zmin). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr/ed19960628#o641>.
11. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 roku (zi zminamy). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text>.
12. Konstytutsiine podannia 51 narodnoho deputata Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) Zakonu Ukrainy «Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukrainskoi movy yak derzhavnoi» vid 25 kvitnia 2019 roku № 2704-VIII (Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 2019 r., № 21, st. 81). C. 30. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/3_4094_r.pdf.
13. Kontseptsiia derzhavnoi movnoi polityky, skhvalena Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 15 liutoho 2010 roku №161/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161/2010#Text>.
14. Okrema dumka suddi Konstytutsiinoho Sudu O. O. Pervomaiskoho u spravi za konstytutsiinym podanniam 51 narodnoho deputata Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) Zakonu Ukrainy «Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukrainskoi movy yak derzhavnoi». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nh01d710-21#n2>.
15. Okrema dumka suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy M. I. Melnyka stosovno Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 28 liutoho 2018 roku № 2-r/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nc02d710-18#n2>.
16. Okrema dumka suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy V. R. Moisyka stosovno Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 28 liutoho 2018 roku № 2-r/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nf02d710-18#n2>.
17. Okrema dumka suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy V.V. Horodovenka stosovno Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 28 liutoho 2018 roku № 2-r/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nl02d710-18#Text>.
18. Postanova Vosmoho apeliatsiinoho administratyvnoho sudu vid 8 chervnia 2022 roku u spravi № P/857/12/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104694066>.
19. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 14 hrudnia 1999 roku № 10-rp/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99#n54>.
20. Rishennia Velykoi palaty Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 14 lypnia 2021 roku № 1-r/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#top>.
21. Rishennia Velykoi palaty Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 28 liutoho 2018 roku № 2-r/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18#Text>.
22. Zakon Ukrainskoi RSR «Pro movy v Ukrainskii RSR» vid 28 zhovtnia 1989 roku № 8312-11 (zi zminamy). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11#top>.
23. Zakon Ukrainskoi RSR «Pro zminy i dopovnnennia Konstytutsii (Osnovnoho Zakonu) Ukrainskoi RSR» vid 27 zhovtnia 1989 roku №8303-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8303-11#top>.
24. Zakon Ukrainy «Pro ratyfikatsiiu Yevropeiskoi khartii rehionalnykh mov abo mov menshyn» vid 15 travnia 2003 roku №802-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15#Text>.
25. Zakon Ukrainy «Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukrainskoi movy yak derzhavnoi» vid 25 kvitnia 2019 roku № 2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>.
26. Zakon Ukrainy «Pro zasady derzhavnoi movnoi polityky» vid 3 lypnia 2012 roku № 5029-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17#top>.